

UOT: 633.1: 633/ 635:6316. 52

AZƏRBAYCANDA BUĞDANIN SELEKSİYASININ
TARİXİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİF.A.XUDAYEV
Azərbaycan ET Əkinçilik İnstitutu

Məqalədə Azərbaycanda dənli bitkilərin, o cümlədən buğda bitkisinin seleksiyasının tarixi, seleksiyanın inkişaf tarixinin mərhələləri, Respublikada xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmış bir sıra sortlar və bunlardan tədqiqatlarda başlanğıc material kimi geniş istifadə edilməsi, 70-ci illərin ortalarından başlayaraq müasir seleksiya işlərinin yeni mərhələsi və yeni yaradılmış sortlar haqqında nəlumat verilmişdir.

Açar sözlər: buğda seleksiyası, seleksiya fəaliyyəti, ilkin material, xalq seleksiyası, sort.

Azərbaycanda dənli bitkilərin, o cümlədən buğda bitkisinin seleksiyası qədim bir tarixə malikdir. Təbii ki, bu bitkilərin seleksiyası və toxumçuluğunun inkişaf tarixi əkinçiliyin təkamül mərhələləri ilə əlaqədar olmuş və hazırkı dövrə qədər paralel olaraq inkişafı davam etmişdir. Azərbaycanda becərilən ən qədim bitkilər sırasına buğda, arpa, çovdar, vələmir, darı və qarğıdalını daxil etmək olar ki, bunların da bəziləri, o cümlədən buğda və çovdar hələ də yabani halda Azərbaycan ərazisində bitir. Bu amil bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan bəzi taxıl bitkisi növlərinin yaranma və yayılma mərkəzlərindən hesab olunur.

Hələ çox qədimdən sortların yaxşılaşdırılması ilə məşğul olmuş xalq seleksiyaçıları məhsuldarlığı artırmaq məqsədi ilə iri, sağlam, açıq rəngli, qurluşca bir-birinə oxşar, yüksək həyat qabiliyyətinə malik sağlam toxumları seçmiş əkin materialı kimi istifadə etmişlər [4].

Demək olar ki, bu metod hal-hazırda öz aktuallığını itirməyib qoruyub saxlayır.

Görkəmli alim N.İ.Vavilov qeyd etmişdir ki, əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı cəmiyyətin mədəni fəaliyyətinin formalaşması prosesi ilə paralel təkamül etmiş və bununla əlaqədar olaraq elmi seleksiyanın yaranmasının təməlini qoymuşdur. O, seleksiyanın inkişaf tarixini 4 mərhələyə bölmüşdür.

1. İbtidai seleksiya.
2. Xalq seleksiyası.
3. Sənaye seleksiyası.
4. Elmi seleksiya.

Respublikada xalq seleksiyası yolu ilə bir sıra sortlar yaradılmışdır ki, bunlardan tədqiqatlarda başlanğıc material kimi geniş istifadə edilmişdir [5, s. 8-9].

Hələ XIX əsrin sonlarında görkəmli təbiətşünas Həsən Bəy Zərdabi dənli bitkilərin toxumlarının seçilib becərməsinə, onların aqrotexnikasına böyük diqqət yetirmiş, onun əldə etdiyi buğda, arpa və ağ

darı sortlarının toxumları 1889-cu ildə Tiflisdə açılmış sərgidə nümayiş zamanı xüsusi diplom və medala layiq görülmüşdür.

Lakin, Azərbaycanda dənli bitkilərin seleksiyasının tarixi 1907-ci ildə Zəyəm Stansiyasının yaxınlığında Sarıtəpə təcrübə sahəsinin təşkil edilməsindən sonra başlanmışdır. Azərbaycan ərazisində dənli bitkilərin yerli formalarının öyrənilməsinə və müəyyənləşməsinə dair ilk dəfə ekspedisiya isə L.L.Dekaprileviç tərəfindən 1914-cü ildə aparılaraq taxıl bitkisinin beş növü – yumşaq buğda, bərk buğda, karlikum, turqিদum və polba müəyyən edilib toplanmışdır. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu ekspedisiyadan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, seleksiyanın inkişafında da 1920-ci ilə qədər durğunluq dövrü yaşanmış və həmin illər bu sahənin inkişafına da öz mənfi təsirini göstərmişdi. Artıq 1920-25-ci illər ərzində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı elmində böyük dönüş yarandı. 1925-ci ildə Gəncədə yaradılan, sonradan adı Mərkəzi Kənd Təsərrüfatı Təcrübə Stansiyası ilə əvəz olunan seleksiya stansiyası Respublikada seleksiya işlərinin təşəkkül tapmasında mühüm rol oynamışdır [5, s. 23-25].

Azərbaycanda dənli bitkilərin seleksiyasının inkişaf etdirilməsində və yerli formaların toplanıb təsdiq edilməsində bir sıra görkəmli alimlər L.L.Dekaprileviç, İ.D.Mustafayev, N.N.Kuleşov və V.N.Qromaçevski, M.M.Yakubsiner, A.D.Rəcəbli və b. böyük işlər görmüş, bu sahənin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bu dövrdə aparılan tədqiqat işlərində əsas diqqət buğda və digər dənli bitkilərin yerli genofondunun toplanmasına və öyrənilməsinə yönəldilmişdi. Bu məqsədlə respublika ərazisində mövcud olan bitki nümunələrini toplamaq üçün növbəti ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. Ekspedisiya zamanı toplanmış çoxlu sayda bitki nümunələri botaniki, morfoloji əlamətlərinə və kompleks təsərrüfat qiymətli xüsusiyyətlərinə görə ətraflı tədqiq edilmiş və təhlil olunmuşdur. 1926-cı ildə

N.N.Kuleşov və V.N.Qromaçevskinin birgə təşkil etdikləri ekspedisiya zamanı 9 növə mənsub olan 50 növmüxtəlifliyi müəyyən edilərək toplanmışdır. Toplanan yerli materiallar və digər yerlərdən gətirilən nümunələr əsasında stansiyanın əməkdaşları V.N.Qromaçevskinin bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi altında bir sıra yüksək keyfiyyətli, məhsuldar buğda və arpa sortları, yaratmağa müvəffəq oldular ki, bunlardan bərk buğdanın Arandəni, Şərq, Ağ buğda-13, Araz buğdası, Qırmızı buğda və Xırda buğda, arpa sortlarından Pallidum 330/2, Naxçıvandəni, Şirvandəni və başqalarını göstərmək olar.

Dənli bitkilərin seleksiyası üzrə tədqiqat işləri akademik İ.D.Mustafayev tərəfindən 1932-ci ildən AKTİ-nun genetikə, seleksiya və toxumçuluq kafedrasında başlanmış, sonralar Az.EA-nın Genetika və Seleksiya İnstitutunda davam etdirilmişdi. Onun rəhbərlik etdiyi kollektiv bilavasitə İ.D.Mustafayevin iştirakı ilə yüksək məhsuldar və keyfiyyətli bərk buğda sortlarından Sevinc və Cəfəri, bundan əlavə S.H.Muftuzadə və Ə.M.Məmmədovun iştirakı ilə Bol buğda, Arzu, arpalardan Pallidum 596 sortlarını yaratmışdılar [5, s. 29-30].

Buğdanın seleksiyası üzrə tədqiqat işlərinin miqyası 1933-cü ildə Tərtər Dövlət seleksiya stansiyanının (indiki Tərtər Bölgə Stansiyası) fəaliyyəti ilə bağlı geniş vüsət almış və təsərrüfat qiymətli sortlar yaradılmışdır. Stansiyanın mövcudluğunun ilk dövrlərində seleksiyanın əsas metodu kimi qədim yerli sort-populyasiyalardan seçmədən istifadə olunmuş və nəticədə əvvəlki sortları məhsuldarlığa görə əhəmiyyətli dərəcədə üstələyən sortlar alınmışdır. Sonrakı dövrlərdə əldə edilən yerli sortlarla YİBİ-nun kolleksiyasını təşkil edən genotiplərlə hibridləşmə işləri başlanmış, nəticədə Şərq, Ağbuğda, Azərbaycan 1, Azərbaycan 2 yumşaq buğda sortları yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda seleksiya işləri inkişafının ilk tarixi mərhələlərindən başlayaraq indiyə qədər müxtəlif metodlardan, o cümlədən növdaxili, növlərarası, və uzaq hibridləşmədən, fərdi və ailəvi seçmədən, coğrafi-ekoloji mənşələr nəzərə alınmaqla müxtəlif genetik materiallardan və s. istifadə olunmaqla aparılıb. Məsələn Cəfəri və Sevinc sortları *Tr. aethiopicum* Jacubs. növünün iştirakı ilə, Kəhraba sortu *T. polonicum* D. və buğda-çovdar hibridi əsasında, Cürgənə sortu növlərarası hibridləşmə (yumşaq buğda x Pərinç) yolu ilə, Şərq sortu Azərbaycan mənşəli Apulikum 82/1 və Fələstin mənşəli Xoronka buğdalarının hibridləşdirilməsindən alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sortların əksəriyyəti yaradıldıqları zaman kəsiyində buğda bitkisinin məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəldilməsinə səbəb olsalar da, yeni əkinçilik

sisteminin, intensiv texnologiyanın tələblərinə tam cavab vermirdilər.

Ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq Az.ETƏİ-da həyata keçirilən seleksiya işlərini buğdanın seleksiyasında yeni mərhələ adlandırmaq olar. Belə ki, bu dövrdə akad. C.Ə.Əliyevin rəhbərliyi ilə buğdanın seleksiyasının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, institutun seleksiya, fiziologiya, bitki mühafizəsi və dənin keyfiyyəti şöbə və laboratoriyalarının birgə fəaliyyəti və iştirak ilə kompleks tədqiqat işlərinə başlanmışdır. Tədqiqatlarda əsas istiqamət kimi buğdanın yerli və dünya genofondunun kompleks əlamətlərə və morfo-fizioloji parametrlərə görə tədqiq olunması və seleksiyanın məqsədlərinə uyğun geniş şəkildə hibridləşməyə cəlb edilməsinə xüsusi önəm verilməyə başlanmışdır.

Genişləndirilmiş seleksiya işlərinin nəticəsində 80-ci illərin ortalarında hibridləşmə yolu ilə 100-ə yaxın bərk və yumşaq buğda sortları yaradıldı ki, bunlardan 30-dan çoxu seleksiya nailiyyətlərinin Dövlət reyestrinə daxil edilmişdir. İnstitutda bərk buğdanın Mirbəşir 50, Qaraqılçiq 2, Vüqar, Tərtər, Şiraslan, Bərəkətli 95, Qarabağ, yumşaq buğdanın isə Mirbəşir 128, Pərzivan 1, Əkinçi 84, Tərəqqi, Azəri, Aran, Murov 2, Şəki 1 və s. sortları uzun müddət Respublikada buğda əkinə sahələrində aparıcı mövqedə olmuşlar və bu gün də geniş ərazilərdə becərilirlər [1;2].

Son illər Beynəlxalq seleksiya mərkəzləri İCARDA və SIMMYT-lə əməkdaşlıq fəaliyyəti çərçivəsində Nurlu 99, Qiymətli 2/17, Əzəmətli 95, Qobustan, Qırmızıgül və s. yeni yüksək məhsuldar sortlar yaradılaraq istehsalata daxil edilmişdir.

Taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, xüsusilə qüvvəli və bərk buğda istehsalına lazımı qədər fikir verilməlidir. Mövcud problemin müvəffəqiyyətli həlli ilk növbədə akademik C.Ə.Əliyevin "İdeal buğda" modelinin testlərinə cavab verən yeni intensiv tipli yüksək məhsuldar və keyfiyyətli buğda sortlarının yaradılmasını və istehsalata tətbiqini tələb edir [3].

Ümumiyyətlə müasir seleksiyada başlıca məqsədlərdən biri bitkilərin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasıdır [6; 7].

Hal-hazırda institutda, onun Bölgə Təcrübə Stansiyaları ilə birlikdə bu istiqamətdə seleksiya işləri uğurla davam etdirilir.

Buğdanın seleksiyası sahəsində qazanılmış bütün bu uğurlara baxmayaraq bu bitkinin, xüsusilə bərk buğdanın keyfiyyəti ilə bağlı problemlər hələ də özünün tam müsbət sonluğunu tapmayıb və təxirəsalınmaz məsələlərdən birinin həlli kimi aktual olaraq gündəmdə durur.

ƏDƏBİYYAT

1.Əliyev C.Ə., Qazıbəyova E.H., Səfərov S.Ə. Azərbaycan seleksiya mərkəzinin (Az ET Əkinçilik İnstitutu) yaratdığı yeni intensiv bərk, yumşaq buğda və tritikale sortlarının bioloji və aqronomik xüsusiyyətləri. AzSSR EA Xəbərləri (biol.elm.seriya), 1989, № 6, s.110-127. 2.Aliyev J.A., Gandiliyan P., Naskidashvili P., Morgunov A. Caucasian Wheat Pool.in:The World Wheat Book: A history of Wheat Breeding (eds.by A.P.Bonjean and W.J. Angus), Landers-Paris-New York, 2001, Pp.830-849. 3.Əliyev C.Ə. İdeal buğda bitkisi // Kənd təsərrüfatı elmləri xəbərləri jurnalı, Bakı, 1982, №5, s. 3-19. 4.Койшибаев М. Болезни зерновых культур. Алма-Ата, 2002, с. 77-96 2. 5.Quliyev R.Ə. Genetikanın əsasları ilə bitkilərin seleksiyası. Bakı: BDU, 1993, 207 s. 6.Miller T.E. Systematic and evaluation / Wheat breeding: its scientific basis (F.G.H.Lupton, ed.). N.Y.: Chapman and Hall., 1987, p. 1-30. 7.Oliver. J.R., Allen H.M. The prediction of bread baking performance using the farinograph and extensigraph // J. Cereal Sci., 1992, v. 15, p. 79-89

История и современное состояние селекции пшеницы в Азербайджане

Ф.А.Худаев

В статье приведены следующие сведения как история селекции зерновых культур, в том числе пшеницы; Этапы истории развития селекции, некоторые сорта созданные путем народной селекции в Республике и их использование в исследованиях как первичный материал; новый этап селекционных работ со середине 70-х годов до настоящего времени и данные о новых сортах.

Ключевые слова: селекция пшеницы, селекционная деятельность, исходный материал, народная селекция, сорт

History of wheat breeding and its current state

F.A.Khudayev

The paper presents history of grain crops breeding, including wheat breeding, development stages, a number of varieties development by folk selection in Azerbaijan and use of them in breeding activities as initial material and other information on new stage of breeding activities since the middle of 70 s and new crop varieties developed.

Key words: wheat breeding, selection activities, initial material, folk selection, variety.